

Recensioner

Mats Ekstrøm: *Residential Relocation, Urban Renewal and The Well-being of Elderly People*. Uppsala: Acta Universitas Upsaliensis, 1994.

Resyme av avhandlingen

Denne avhandlingen tar for det første sikte på å gi et sustansielt bidrag til den sosiologiske kunnskap om sammenhenger mellom flytting, omfattende byfornyning og eldres helse. For det annet vil den gi et bidrag til en metodologisk argumentasjon, til å utvikle det som kalles *en realistisk tilnærming* i forskningen om det sosiale livs betydning for helse og velbefinnende. Avhandlingen består av en omfattende spesiell avhandlingsdel og som vedlegg følgende 7 artikler: 1. *Relocation and Health Effects on the Elderly: A commented Research Review*, 2. *The Elderly and Housing Relocation in Sweden: a Comparative Methodology*, 3. *Migration Patterns and Migration Motives among the Elderly: Swedish data in a Comparative Perspective*, 4. *Effects of Residential Relocation on Mortality and Morbidity Among Elderly People*, 5. *Sociological Explanation and the Limits of Variable Analysis: A Critical Analysis with Examples from Medical Sociology*, 6. *The study of Power Mechanisms: An Interactive and Generative Approach to a Case Study of Swedish Urban Renewal* og 7. *Elderly People's Experiences of Housing Renewal and Forced Relocation: Social Theories and Contextual Analysis in Explanations of Emotional Experiences*. Berth Danemark er medforfatter på artikkel 1, 2, 3, 4 og 6, Lennart Bodin på artikkel 4. Som det fremgår av titlene representerer disse artiklene forskning med svært ulike metodiske tilnærminger til temaet eldre, flytting og velbefinnende, samt en artikkel som mer spesielt kritisk analyserer bruken av variabelanalyse som grunnlag for forklaringer i sosiologi.

Innledningsvis får vi en kort rekonstruksjon av viktige deler av forskningsprosessen som ligger bak avhandlingen, og som førte til en økende erkjennelse av at den sosialepidemiologiske variabelorienterte forsknings-tilnærming har meget store *begrensninger* når det gjelder å få fram kunnskap om kausale sammenhenger mellom sosiale forhold og eldres helse eller velbefinnende. Mer spesifikt blir en konklusjon underveis at forskning "concerning relocation and the health of the elderly appeared to have reached a point where it had become more urgent to examine the foundations on which the research rested than to carry out additional empirical studies within established frameworks" (s 17). Videre studier av bl a

kritisk realisme førte til at den opprinnelige oppfatning av forskningsobjektet ble problematisert og til at forskningsspørsmålene ble omformulert. Heller enn å spørre om *hvilke korrelasjoner* som kan observeres, eller *hvor vanlig* noe er, blir det ut fra den tilnæringsmåten kritisk realisme har inspirert til, viktig å spørre *hvordan* fenomenene *internt* henger sammen og *hva det er* ved et visst fenomen som forårsaker forandring i et annet fenomen.

Ut fra dette perspektivet blir følgende to spørsmål viktig i forskning om flytting og eldre helse: 1) Hvilken mening (innbörd) har flytting for den eldre? og 2) Hvilke grunnleggende sosialpsykologiske strukturer har avgjørende eller stor betydning i denne sammenheng? Det første spørsmålet fører til at flytting ikke defineres som en avgrenset begivenhet, men som en integrert del av en sosial, biografisk og emosjonell meningskontekst. Med en slik definisjon vil vi være opptatt av å finne ut *hvordan* flytting påvirker helse og velbefinnende. Det andre spørsmålet leder til at en må gå grundigere inn på selve fenomenene helse og velbefinnende, og til at en ikke kan redusere dem til ulike empiriske indikatorer.

Den omfattende sosial-epidemiologiske variabelanalysen gir ingen støtte til hypotesen om at flytting i sin alminnelighet leder til økt mortalitet eller til økt forbruk av helsetjenester blant eldre, og en surveyundersøkelse støtter ideen om at det er fruktbart å studere eldre flytting i et prosessorientert perspektiv. Studier basert på deltakende observasjon og mer dyptgående uformelle intervjuer blant eldre utgjør det empiriske grunnlaget for analyser på ulike nivå. Disse analysene leder til flere konklusjoner med hensyn til hva en bør rette oppmerksomheten mot når en ønsker å analysere hvordan skifte av bosted påvirker eldre menneskers helse og velbefinnende. For det første bør en i studiet av sosial planlegging søke å avdekke maktmekanismer som kan ligge under ulike oppfatninger av hva som er problemene og hva som er akseptable løsninger for ulike grupper mennesker. For det andre bør en rette oppmerksomheten mot de sosiologiske teoretiske bidrag til en sosiologi om emosjoner. Teoretiseringer i tilknytning til begreper som fremmedgjøring, ontologisk sikkerhet, skyld og skam, kan gi vel så mye innsikt i forholdet mellom flytting og helse som teoretiseringer i tilknytning til begrepet stress som i dag synes å dominere i mye av forskningen på dette området. For det tredje bør analyser av hjemmets mening (innbörd) og folks livss historier være viktige elementer i forskningen om hvordan det å skifte bolig påvirker eldre menneskers helse og velbefinnende.

Den viktigste konklusjonen når det gjelder metodologi er at det gjelder å ta alvorlig de begrensninger variabelanalyser har med hensyn til å skaffe fram kunnskap som er relevant for sosial planlegging og forebyggende helsearbeid og dermed gi rom for forskning basert på andre epistemologiske utgangspunkt.

Diskusjon

Jeg slutter meg helt til avhandlingens kritikk av variabelanalysens dominans slik den i dag manifesterer seg innen forskningen om sammenhenger mellom sosiale forhold og ulike mål på helse. Det er dypt problematisk at såvel innen de medisinske institusjoner som innen planleggende og administrative myndigheter generelt er det harde fakta dokumentert gjennom forskning basert på en positivistisk epistemologi som dominerer når det gjelder å bli definert ikke bare som *vitenskapelig* kunnskap, men som kunnskap *overhodet*. Det trengs derfor mye og god kritisk forskning for å rive ned det hegemoniet variabelanalysen har innenfor det sosialmedisinske området. Denne avhandlingen er et *godt* bidrag i denne sammenheng.

Men som ved alle forskningsarbeider i samfunnsvitenskapene, også de gode, kan det reises viktige innvendinger mot en del av argumentasjonen og resonnementene som presenteres. Det betyr at en på basis av det samme materialet kan dra noen andre konklusjoner hva angår fremtidig forskning om sammenhengen mellom sosiale forhold og helse enn Ekstrøm gjør. Jeg vil her komme med noen slik alternative resonnementer og konklusjoner på basis av de arbeidene som er grunnlaget for avhandlingen.

Jeg vil starte ut med å ta utgangspunkt i et oppsiktsvekkende funn fra den sosialepidemiologiske registerstudien som i avhandlingen ikke blir gjort til gjenstand for noen grundig drøfting: Det er det faktum at den *bostadssaneringen* som er undersøkt, førte til en *klart høyere dødelighet* blant de eldre, enten de flyttet fra området eller ikke (artikkel IV, s 1 og s 6). Mortalitet er et meget reliabelt og dramatisk mål på uheld, og det faktum at bostadssaneringen førte til økning i denne, er et dramatisk funn. Selv om bostadssaneringen ikke forklarer *så mye* av dødeligheten, er det likevel snakk om en dokumentert overdødelighet. Det faktum at flytting generelt ikke synes å øke dødeligheten blant eldre, men at denne bostadssaneringen gjorde det, uavhengig av om beboerne flyttet eller ikke, kan være utgangspunkt for en annen type kritikk og dreining av forskningen på dette området enn det Ekstrøm velger å gjøre. Ekstrøms valg kan kanskje delvis være betinget av at han overser betydningen av akkurat dette funnet, eller at han har vurdert dette annerledes enn jeg gjør.

Men den etter min vurdering sensasjonelle konklusjon som kan trekkes på basis av registerstudien og den glimrende kvalitative studien av maktmekanismene bak saneringen som presenteres (artikkel VI), er at bostadssanering av et område i dagens Sverige som langt fra representerte slum og forfall, og der beboerne egentlig ble antatt å ha sterke demokratiske rettigheter, førte til så store helsepåkjenninger blant de eldre beboerne at mortaliteten økte sammenlignet med alle andre gupper eldre. Jeg anser at dette funnet for det første burde kunne gi grunnlag for en meget skarp

kritikk av de myndighetene som gjennomførte denne saneringen. Spørsmålet er ikke primært om *hvor stor* overdødeligheten er, men om det overhodet er akseptabelt *at den økte*.

For det andre kunne dette funnet ført til at en ikke i første omgang avviste variabelanalyser, men til at en gikk mer kritisk inn på en av de dominerende uavhengige variabler i denne forskningen, nemlig *flytting/ikke-flytting*. Fra alle de studiene som presenteres i avhandlingen, er det rimelig å slutte at det er langt mer meningsfylt å studere hvilke helsepåkjenninger ”*tvungen* flytting” eller ”*utsatt for bosstadssanering*” kan tenkes å medføre enn å studere effekten av flytting generelt. Fra flytternes perspektiv kan fenomenet flytting innebære enorme ulikheter med hensyn til motiver, ønskelighet og frivillighet. Nettopp ut fra den kunnskap og de resonnementer om hjemmets mening og om betydningen av makt og kontroll som legges fram i denne avhandlingen, blir det innlysende at det er meningsløst å fortsette å studere sammenhengen mellom all slags flytting (til forskjell fra ikke-flytting) som *ett slags* fenomen og ulike typer helsevariabler. På dette punktet er avhandlingen meget overbevisende.

Men variabelanalyser der en undersøker effekten på eldres helse av *ytre* begivenheter som endrer grunnleggende forhold ved hjem og nabolag, mener jeg fortsatt er meget viktig. Og fordi mortalitet er en meget reliabel og dramatisk indikator på uheld, bør vi bruke den i slike studier og argumentere for at en liten økning i dødelighet sannsynligvis indikerer en langt større økning i helseproblemer som det er vanskeligere å måle.

Kritikken en i første omgang bør reise mot forskningen på dette området er altså ikke bruken av metodikken i og for seg, *men at så mange av variabelanalysene er uinformerte og ateoretiske*. Det bør bli et krav om at både substansiell og teoretisk kunnskap i langt større grad enn i dag bør brukes for å komme fram til sosiale variable som det er meningsfylt å betrakte som indikatorer på ”noe av det samme”. Om all forskning innebærer forenkling i forhold til en kompleks og komplisert virkelighet, er det viktig å komme fram til fruktbare og innsiktsgivende forenklinger. Denne avhandlingen gir egentlig gode argumenter for å fortsette med slike variabelanalyser *der den sentrale uavhengige variabelen er en eller annen ytre påtvungen begivenhet som dessuten er politisk manipulerbar*. Empiriske korrelasjoner som påviser økning i ”onde forhold” som mer dårlig helse, mer maktesløshet o l er meget viktige konkrete bidrag om samfunnsvitenskapen skal ha en frigjørende og kritisk funksjon. Nettopp slike funn er det vanskeligst for planleggere og politikere å se bort fra. Og en påpekning av økning i onde forhold i kombinasjon med en kvalitativ studie som avslører at *maktforholdene* har vært avgjørende og dermed at denne økningen hadde vært mulig å unngå – er ikke dette en form for kritikk som burde ha stor virkning i dagens skandinaviske velferdsstat? Jeg anser at disse studiene i kombinasjon er mer egnet som *samfunnskritikk* enn den

kvalitative studien som påviser hvordan emosjonelle erfaringer, hjemmets mening og livshistorie fører til store ulikheter hvor stor helsepåkjenning (om noen) bostadssaneringen medførte (artikkel VII). Den type forståelse vi får av denne artikkelen, kan være viktig nok for sosiale myndigheter, men en slik studie alene vil neppe kunne fungere spesielt samfunnskritisk, eller få oss til å bli spesielt-opptatt av sosial urettferdighet. Den viser jo at det er så mange faktorer som spiller inn, og at mange av disse ikke kunne ha vært annerledes, eller i alle fall ikke er mulig å forandre. Derimot kan studier som denne øke forståelsen for hvordan f eks sosialarbeidere kan hjelpe individuelle eldre til å mestre en slik påkjenning som bostadssanering noe bedre.

Spørsmålet om samfunnsvitenskapelige studier fungerer samfunnskritisk, eller får oss til å bli opptatt av sosial urettferdighet, bestemmes ikke av hvilken metode som brukes. Det er verdt å huske på at variabelanalyser har vært meget viktige for å avdekke hva som har blitt oppfattet som sosialt urettferdige fordelinger, og at en anklage mot f eks en god del av de kvalitative studiene innen symbolsk interaksjonisme, har vært at de ikke avdekker strukturell tvang og systematiske klasseulikheter når det gjelder muligheter for å velge. Dette er forhold som Ekstrøm kunne ha diskutert, og som kanskje hadde ledet til noen andre konklusjoner enn de han har lagt vekt på.

Spørsmålet om bostadssanering i områder der mange eldre mennesker bor skal foretas eller ikke, hverken kan eller bør selvsagt forskning alene få gi svar på. Og heller ikke bør medisinske sosiologer alene være meningsberettigede eksperter i slike sammenhenger. I det konkrete tilfelle kan det også hende at boligområder som står og forfaller blir så ustabile og lite attraktive at dette fører til store helsepåkjenninger for dem som ikke har ressurser til å flytte frivillig. Hva denne avhandlingen viser, er imidlertid at bostadssanering i dagens Sverige kan ha en rekke alvorlige negative konsekvenser når det gjelder eldre menneskers helse, men at det går an å redusere disse negative konsekvensene om en ikke overkjører beboerne, men lar dem både som gruppe og individuelt få en viss kontroll over prosessen. Dette er i den viktigste substansielle konklusjon jeg trekker ut av avhandlingen, men som ikke Ekstrøm selv eksplisitt kommer med.

Det Ekstrøm isteden gjør, er å gi oss et godt bidrag til den metodologiske litteratur om variabelanalysens grenser og i tråd med den realistiske tilnærming, å argumentere for flere ulike definisjoner av *kausale fork-laringer* i sosiologien. Jeg deler stort sett Ekstrøms vurderinger av nødvendigheten og verdien av at vi i sosiologien bør være opptatt både av generelle empiriske mønstre, av det substansielle innholdet i konkrete kontekstuelle relasjoner og av abstrakte egenskaper og mekanismer som genererer konkrete prosesser og empiriske mønstre. Og i vår forsknings-

praksis burde vi bli flinkere til å orientere oss mot ulike abstraksjonsnivå og søke å finne relasjoner mellom generell teori, substansiell teori og for-
tollninger av konkrete kontekstuelle omstendigheter. Men jeg deler ikke
den vurdering at vi vinner særlig mye på å kalle alt dette for *kausale re-
lasjoner*, og jeg er heller ikke enig i at "the capacity of sociology to *ex-
plain and reveal causal relations* is crucial to its scientific status" (artik-
kel V, s 27). Eller med andre ord, jeg anser at sosiologiens oppgave er
både å bidra med bedre forklaringer, mer innsiktsfull forståelse og mer
velfundert samfunnskritikk. Og som Vilhelm Aubert fremhevet kan sosio-
logiens oppgave være "ut fra sitt spesielle utgangspunkt å yte et bidrag til
de evige anstrengelse for å *klargjøre, berike og så tvil* når det gjelder vår
oppfatning av mennesker" (Aubert 1985, s 40, min understrekning). Jeg
deler denne vurderingen og anser dermed at det bare bidrar til forvirring å
utvide det (kausale) forklaringsbegrep slik Ekstrøm her gjør. Det innebæ-
rer kanskje også at jeg ikke er så ambisiøs på sosiologiens vegne når det
gjelder hvor høy *vitenskapelig (scientific)* status jeg mener vi bør strebe
mot eller kan oppnå uten å tape vår viktige samfunnskritiske funksjon.

Oppsummerende vurdering

Denne avhandlingen har et høyt faglig nivå og vitner om en forsker som
ha tilegnet seg gode ferdigheter på flere teoretiske og metodiske områder
innenfor sosiologien. Den kritikk jeg her har kommet med, rokker ikke
ved min oppfatning av at dette er et imponerende og meget innsiktsgiven-
de forskningsarbeid. Tvert imot vil jeg si at det er den høye kvaliteten
som har vært en utfordring og inspirasjon for meg som opponent og som
har ført til at jeg har fått en god del ny innsikt om forholdet mellom ulike
tilnærminger i sosiologisk forskning som jeg ikke hadde på forhånd.

Denne avhandlingen dokumenterer også verdien av at doktorgradsstudi-
et organiseres slik at det blir mulig å skifte perspektiv underveis når de
forutsetninger en starter ut med slår ut i bare "negative funn". På en rek-
ke områder trenger vi i dag mer forskning der "negative funn" analyseres
grundig og publiseres. Men skal det fortsatt være mulig for doktorgrads-
studerende, trenger vi å beholde den fleksibilitet når det gjelder tidsram-
mer som studiet hittil har hatt, men som det nå er et sterkt press på uni-
versitetene om å komme bort fra for å øke effektivitet og "gjennomstrøm-
ning".

KARI WÆRNESS
Universitetet i Bergen
fakultetsopponent

REFERANSE

Aubert, Vilhelm (1985) *Det skjulte samfunn*. Oslo. Universitetsforlaget.

Hans Jonas. *Answarets princip. Utkast till en etik för den teknologiska civilisationen*. Daidalos 1994.

Answarets princip är det första verk av Hans Jonas som blivit översatt till svenska. Boken utkom ursprungligen på tyska under titeln *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Insel Verlag, 1979. Hans Jonas (1903–1993) bedrev religionsfilosofiska studier i Tyskland och var senare verksam i Palestina och vid New School for Social Research i New York. Bland hans mer kända verk är *The Phenomenon of Life* och *Philosophical Essays*.

Answarets princip utgör ett intressant försök att utveckla en etik för vår moderna civilisation präglad allt mer av högteknologins landvinningar och de nya fenomenen den ställer oss inför. Jonas anser den teknologiska civilisationen vara en civilisation som härrör ur det naturvetenskapliga-tekniskt-industriella projektets överdimensionering. Denna civilisations ideal är herraväldet över naturen, dess framgång består i ökad varuproduktion och minskad arbetsinsats och dess katastrofala effekt – i strid med omfattningen av dess framgång – en produktion och en konsumtion som inte vet av några gränser. Allt detta ställer oss inför nya etiska frågor och konflikter. Hans Jonas illustrerar den nya typen av etiska frågor och plikter med ett urval av konkreta teman. I centrum för hans analys står identifieringen av den traditionella etikens tillkortakommanden när det gäller att vägleda handlingen i de dilemman som den teknologiska civilisationen ställer oss inför: ekologiska problem, världens samlade resurser i relation till den växande befolkningen, gentekniken, fosterdiagnostiken, dödshjälp och livets förlängning genom avancerad medicinsk teknik, för att bara nämna några.

De ovan anförda exemplen utgör dilemman därför att den moderna teknikens tillämpning karakteriseras av en nära koppling mellan möjlighet och hot. Det potentiella hotet vars dimension gäller mänsklig existens på jorden måste, enligt Jonas, vägleda den etiska ordningen. Hans optimistiska pessimism är grundad på den negativa premissen att ta det osäkra före det säkra. Den nya etikens första plikt är att säkra mänsklig existens på jorden, det är en plikt inför kommande generationer. Plikten, eller snarare *ansvaret* är huvudprincipen i Jonas teori. Ett ansvar som till skillnad från den traditionella etiken inte kan vara individuell.

Hans Jonas utgångspunkt är att den traditionella etikens normer om "gott" och "ont" inte längre utgör redskap för att handskas med den makt som den nya tekniken ger, vars potential sträcker sig så långt att den kan underkasta och manipulera människans egen natur. Man kan bara ge Jonas rätt när man betänker att det existerar medicinsk teknologi som gör det möjligt för föräldrar att välja genetiska karakteristika för sina barn, s.k. 'genetic engineering'. Detta gäller också för livets andra ända,

nämmligen att fysisk överlevnad kan förlängas mycket längre än det är möjligt utan tillämpning av medicinsk kunskap och teknik. Den nya tekniken har gett människan makt som tidigare var associerad med Gud eller Naturen.

Detta slags etiska dilemman kan enligt Jonas inte lösas med hjälp av den traditionella etiken av följande skäl: 1) Den traditionella etiken är etiskt neutral i förhållande till naturen, människans handlande i förhållande till naturen är inte begränsad av etiska normer (med undantag för medicinen). 2) Utgångspunkten och måttet för etiskt handlande är människan själv (antropocentrisk). Den traditionella etikens utgångspunkt – från Aristoteles till Kant – var det individuella avsiktshandlande subjektet. Dess kategoriska imperativ var riktade till individen. 3) Det handlande subjektet betraktades som konstant, det var inte föremål för omformande teknik. Den tekniska utvecklingen har lett till att skillnaden mellan det artificiella och det naturliga har försvunnit, det naturliga styrs av det artificiella, av den biokemiska vetenskapen. 4) Den etiska evalueringen av handlingen sträcker sig inte till handlingens långsiktiga effekter. Den är koncentrerad antingen till handlingen själv eller till dess omedelbara effekter. 5) Dess perspektiv är inte globalt, dvs. det mänskliga livets villkor på jordklotet.

Dessa är de grundläggande premisser som utgör den traditionella etikens ramar, vilka har överskridits av den moderna tekniken. Politiken är numera riktad mot nya, tidigare obeaktade typer av objekt förbundna med annorlunda slags följder, med ständigt växande områden av överväganden där det handlande subjektet är kollektivet och inte individen. Den nya etikens moraliska imperativ åsyftar offentlig politik och kollektivt handlande snarare än privat beteende. Att nya faktorer är med i avgörandena om den etiska orienteringen kräver ett nytt synsätt på rättigheter och plikter, nya ansvarsprinciper för vilka ingen tidigare etik kan erbjuda vägledning, än mindre en färdig doktrin, menar författaren.

Detta utgör problematiken i Hans Jonas bidrag till en teori om moral för offentlig politik. Den bör hälsas välkommen därför att den behandlar brännande och komplicerade problem som inte blivit färre sedan boken gavs ut, utan tvärtom blivit desto flera.

DIMITRIS MICHAILAKIS
Sociologiska Institutionen
Uppsala Universitet

Antoine Lema, *Africa Divided. The Creation of "Ethnic Groups"*.
Lund Dissertations in Sociology 6, Lund University Press.

I det första inledande kapitlet anger författaren de huvudproblem, som avhandlingen inriktat sig på och de metodologiska överväganden och beslut, som styr avhandlingsarbetet. Syftet med avhandlingen är att analysera sambandet mellan en "etniserande" kolonial strategi och dess inverkan på afrikanska samhällens självuppfattning.

Ämnet för avhandlingen är på många sätt svårt att hantera därför att den historiska litteratur, som utgör materialet för hans analyser, är så snårig och ofta begravd i dammiga historiska arkiv. I denna litteratur finner vi en härva av lösa, mångtydiga eller motsägelsefullt definierade termer och löst förknippade antaganden, en svår materia för vilken författare som helst att bringa reda i. Men i åtminstone en bemärkelse är det numera lättare än det var för ett par decennier sedan att skriva en avhandling såsom den Antoine Lema lagt fram. Eftersom det bland kvalificerade afrikanister numera råder rätt stor enighet om det betraktelsesätt, som avhandlingsförfattaren företräder – nämligen att synen på s k "etniska grupper" och själva benämningen "etniska grupper" skapats av politiskt och ideologiskt färgade historiska processer – så är ämnet numera lättare att hantera, eftersom författaren inte behöver argumentera för ett helt nytt betraktelsesätt.

Genom att behandla uppkomsten eller skapandet av s k "etniska grupper" som en beroende variabel, som måste förklaras, och inte som en oberoende, förklarande variabel, så anger författaren inte bara sitt huvudproblem utan tar därigenom också avstånd från en tidigare dominerande uppfattning att s k "etniska grupper" är något en gång för alla givet i afrikanska samhällen och som därigenom – genom sin blotta primordiala förekomst – kan förklara uppkomsten av s k "stamkrig" och inbördeskrig i en del av dessa samhällen. Denna tidigare dominerande uppfattning av s k "etniska grupper" bottnar, enligt författaren, i de politiskt och ideologiskt färgade begrepp, metoder och teorier, som präglade kolonialtiden i Afrika och som ledde fram till vad han kallar 'the materialization of the ethno-tribal creed'. Denna historiska "materialiseringsprocess" inbegriper kolonialherrarnas syn på den koloniala staten, på konflikters natur och på sammansättningen av de koloniserade befolkningarna. För att få ett grepp om denna historiska process, så delar författaren upp historien i den förkoloniala tiden, som han med en kiswahili-term kallar *zamani*-perioden, samt de koloniala och post-koloniala perioderna. Dessa tre perioder belyser författaren sedan i tre fall-studier: (1) Konflikten mellan Bahutu och Batutsi i Rwanda, (2) konflikten mellan Aluunda och Baluba i Katanga, en del av nuvarande Zaire, och (3) de konflikter, som ledde fram till att

Igbos i Nigeria 1967 bröt sig ut och bildade den egna utbrytarstaten Biafra och som därefter ledde till inbördeskriget i Nigeria 1967–1970.

I det första mera principiellt hållna kapitlet anger författaren också de teorier, som enligt hans uppfattning bidrog till att skapa uppfattningar om s k "etniska grupper" och "etniska identiteter", och som därigenom bidrog till "etniska konflikter". Själva valet av termen "etniska grupper", för folk som var minst lika talrika som europeiska nationer – istället för att kalla dem "folk" eller "nationer" – avslöjar enligt författaren en ideologisk utgångspunkt i skrifter från kolonialismens epok. Lema placerar genomgående beteckningen "etniska grupper" inom anföringstecken för att på så sätt distansera sig från de förenklade, ohistoriska uppfattningssätt, som enligt honom (och många andra) förekommer i den afrikanistiska litteraturen.

Lema urskiljer tre olika sorters "etniska teorier": (1) den primordiala teorin, som hävdar att "etniska" sentiment och solidariteter är grundläggande sociala fenomen, som är objektivt ofrånkomliga även i moderna samhällen, (2) den modernistiska teorin, som hävdar att dessa sentiment och solidariteter är övergående subjektiva fenomen, som försvinner i och med moderniseringen och (3) den perennialistiska skolan, som hävdar en uppfattning mittemellan de båda föregående skolorna och därmed förenar subjektiva och objektiva tolkningar av "etniska" solidariteter. Dessa distinktioner mellan olika skolor relaterar författaren även till tolkningar av konfliktbegreppet – målkonflikter resp intressekonflikter – med deras större eller mindre betoning på subjektiva och objektiva element.

I detta första kapitel dröjer författaren också vid västerländska samhällsvetares sätt att definiera begrepp såsom "stat" och "nation" och s k "etniska grupper" och finner att dessa samhällsvetare alltför tanklöst överfört dessa begrepp till den afrikanska verkligheten. Medan vi i västerlandet ända sedan de gamla grekerna har betraktat s k "etniska grupper" som efterblivna folk i periferin av en nation eller stat, så visar en historisk analys av afrikanska samhällen ända ifrån den förkoloniala *zamani*-perioden att de folk, som förklenande åsatts beteckningen "etniska grupper" ingalunda varit genomgående perifera undergrupper (*sub-groups*) i sina nationer, stater eller i förhållanden till majoriteten i dessa samhällen.

Det finns mycket mera som kunde sägas om det rika men fortfarande en smula snåriga teoretiska innehållet i detta första kapitel men jag ska nöja mig med att ange det analytiska schema, som visar sig vara vägledande för författarens fortsatta fallstudier. Författaren skiljer mellan tre olika faser i det historiska förlopp, som lett fram till dagens situation: (1) kolonialherrarnas "etniska" märkning (*marking*) eller etikettering av befolkningsgrupper, (2) kolonialtidens manipulation eller "management" av dessa markerade "etniska" differenser varigenom (3) "etniskt" baserade kollektiva identiteter uppstod – här har vi den beroende variabeln igen.

Tre fallstudier

Batutsi-folket i Rwanda kom trots sin minoritet på omkring 10% att bli Rwandas härskarfolk redan under *zamani*-perioden och grundlade där ett kungadöme, som existerat i ett par hundra år redan före de första tyska kolonialherrarna tågade in i landet. Denna olikhet i makt och denna Batutsi-minoritetens repression av majoriteten förstärktes emellertid under kolonialtiden, eftersom först tyskarna under slutet av 1800-talet och sedan belgarna, som övertog Rwanda som ett protektorat under Nationernas Förbund efter tyskarnas nederlag i första världskriget, i sin kolonialistiska maktutövning i hög grad förlitade sig på Batutsifolkets ställning i den historiskt givna maktstrukturen – en slags "indirect rule" alltså. En ytterligare förstärkning av denna "etniska" åtskillnad skedde inom ramen för vad vi idag skulle kalla en koloniserarens rasistiska ideologi; Batutsi-folket antogs vara hamitiskt till sitt ursprung och därigenom tillhöra en "högre stående ras" än Bahutu, som var ett Bantu-folk. Saken komplicerades emellertid senare – framförallt efter andra världskriget straxt före självständigheten – av att många belgiska kolonialtjänstemän då hade arbetarklassursprung och uppvisade en politisk radikalism, som i Rwanda bl a tog sig uttryck i att de betonade vikten av demokrati och en frigörelse av den undertryckta Bahutu-majoriteten. Detta bidrog till att ge denna Bahutu-majoritet en egen, demokratiskt motiverad uppstudsigt kollektiv identitet. Det i allt högre grad penningbaserade ekonomiska systemet gjorde också att social prestige inte längre enbart förknippades med den "askriptiva" batutsi-stämpeln och ägande av stora boskaphjordar utan också med rikedom uttryckt i pengar och konsumtion; detta innebar för Bahutufolkets del, hävdar författaren, en befrielse från många av de skyldigheter de hade gentemot det regerande Batutsifolket inom ramen för det urgamla sk *ubuhake*-systemet. Även vissa förändringar i skolsystemet, som öppnade utbildningsvägar även för Bahutuelever, bidrog till att ge Bahutu-folket en mindre underdånig kollektiv identitet.

Vad avhandlingsförfattaren kallar "etnisk" märkning (= *marking*) kom alltså under kolonialtiden inte bara att förstärkas utan också, genom den motsägelsefulla koloniala manipulationen (= *management*) av de sålunda markerade "etniska" motsättningarna, att innebära en polarisering av en tidigare latent eller undertryckt klasskonflikt mellan Batutsi- och Bahutufolket, där mindre folkgrupper som t ex Bakiga-folket för enkelhets skull inrangerades bland Bahutu. Det här var en konflikt, som efter den politiska självständigheten ledde fram till inbördeskriget 1963–64, och till senare våldsutbrott fram till dagens folkmassmord (april –94) tydligen därför att Batutsi-folket och dess ledare hade svårt att acceptera den förlust av makt, som demokratiska majoritetsval kom att innebära för deras del. Som avhandlingsförfattaren särskilt framhåller så är korrelationen mellan

kolonialpolitik och ”etniska” konflikter inte så utpräglad i fallet Rwanda som i de övriga fall han studerar, eftersom det redan under den förkoloniala *zamani*-perioden förekom sådana konflikter, även om de då huvudsakligen var latenta.

Även den andra fallstudien – konflikten mellan Aluunda och Balubafolken och upprinnelsen till inbördeskriget i Katanga i Belgiska Kongo, numera kallat Zaïre – gäller ju konsekvenserna av just belgisk kolonialism. Belgisk kolonialhistoria blir ju lite speciell av att Belgiska Kongo under många decennier strängt taget inte var en belgisk koloni utan kung Leopold II:s privata egendom, där grymheterna i hanteringen av de inhemska folken under lång tid undandrogs en någorlunda öppen politisk granskning såväl nationellt från belgisk sida som internationellt.

En viktig skillnad mellan Rwanda och det vi idag kallar Zaïre är att det förra landet aldrig nåddes av den arabiska slavhandeln, som emellertid hårt drabbade nuvarande Zaïre, framförallt dess sydöstra delar – Katanga – med krigiska förvecklingar av olika slag. Aluunda- och Baluba-nationerna klarade sig någorlunda undan kriget i samband med arabernas jakt på slavar under den förkoloniala tiden. Dessa två nationer kom istället att bli måltavlor för Leopold II:s erövringar, som inte syftade till att skaffa slavar i vanlig bemärkelse utan till att exploatera tillgångar på naturgummi, elfenben och mineraler.

Liksom i Rwanda, så uppfattade de belgiska erövrarna i Katanga det som betydelsefullt att kunna skilja ut och med olika namn markera de olika ”etniska” grupper, som de skulle regera över. Detta var betydligt svårare i Belgiska Kongo, särskilt Katanga, än i Rwanda, där det ju ändå trots det gemensamma språket var mycket lätt att se fysiska och sociala skillnader mellan det högresta, makthavande Batutsi-folket och de kortare Bahutu. Avhandlingsförfattaren håller det visserligen inte för omöjligt att arabiska slavhandlars attacker bidragit till att skapa en viss kollektiv identitet bland folken inom Baluba och Aluunda-nationerna i Belgiska Kongo.

Balubas visade sig så småningom passa bättre in i västerländska mönster genom sin större geografiska rörlighet, ursprungligen framkallad i flykt undan de österifrån kommande arabernas slavraider, och sin genom denna rörlighet förvärvade större individualism, flexibilitet och anpassningsförmåga. Den fortsatta koloniala manipulationen av etnologiskt godtyckligt åsatta ”etniska” etiketter ledde så småningom fram till de motsättningar, som efter Belgiska Kongos lite brådstörta frigörelse från det koloniala oket tog sig uttryck i Katangas utbrytning och det inbördeskrig, som därmed utlöstes. Den koloniala värderingen av Balubas som en mera utvecklad grupp i kombination med en framväxande, i skilda ”etniska” självhjälpsföreningar organiserad och differentierad befolkningsstruktur kom att gynna uppkomsten av framtida ”etniska” konflikter, hävdar för-

fattaren. Det är i varje fall den uppfattning man får om kausaliteten i det historiska förloppet, när man kommit så här långt i avhandlingen. Den koloniala "etniska" politiken framställs såsom den huvudsakliga orsaken till det inbördeskrig, som bröt ut i samband med den politiska självständigheten.

Enligt författaren så är alltså korrelationen mellan kolonial "etnisk" politik och manifesta "etniska" konflikter mera uttalad i Katanga än den var i Rwanda. I Katanga fanns nämligen vid utgångsläget, dvs under *za-mani*-perioden, inte så klart konfliktfyllda etniska skillnader mellan de ifrågavarande folken. I Katanga var det själva kolonisationsprocessen, som förstärkte skillnader, som först uppstod genom vissa folkgruppers flykt undan de arabiska slavhandlarna, och som därefter fördjupades ytterligare genom kolonialismens "märkning" och "manipulation" av dessa skillnader i termer av "ethnicitet", enligt författaren. Som avhandlingsförfattaren emellertid klart har visat, så fanns det andra aktörer med i bilden, bl a inflyttade belgiska affärsmän – "settlers" – som tog Aluunda-utbrytarnas parti, därför att de därigenom trodde sig ha större utsikter att värna om sina ekonomiska intressen gentemot den nya centralregeringens förmodat kommunistiske ledare Patrice Lumumba – ett ställningstagande, som givetvis stärkte Aluunda-ledaren Tshombes beslut om Katangas utbrytning.

Jag ska i denna recension inte ta upp det knappa utrymmet med en utförlig sammanfattning av Antoine Lemas tredje fallstudie, som gäller upprinnelsen till Nigerias inbördeskrig 1967–1970, som utlöstes av östra Nigerias utbrytning och självständighetsförklaring som staten Biafra. Mönstret för utvecklingen liknar här i hög grad det vi redan lärt känna i Belgiska Kongo. Den deskriptiva delen av denna fallstudie belastas tyvärr av en mängd mindre sakfel, som dock inte har några egentliga konsekvenser för slutsatserna.

Efter dessa tre fall-studier avslutar författaren avhandlingen med ett femte kapitel, där han sammanfattar sina genom historiska studier vunna empiriska resultat och försöker att tillämpa sina inledande teoretiska funderingar på materialet från de tre fallstudierna.

Teoretiska frågeställningar

Avhandlingsförfattaren sammanför på ett oväntat sätt klimatdeterminism och genetisk determinism, som båda anses kopplade till en reaktionär kolonialistisk människosyn. Min läsning av diverse historisk litteratur har gett mig anledning att tvärtom anta att klimatläror ofta använts för att förklara hur skillnader kan uppstå mellan människor trots att de genetiskt är ungefär lika. Författaren har inte tillräckligt diskuterat dessa frågor.

En annan kritisk fråga gäller ett uttryck, nämligen "the materialization of the ethno-tribal creed", som upprepas nästan som en trollformel genom hela avhandlingen och som tydligen ska förklara en mängd saker – inte bara attityder och identiteter utan också faktiska krigshandlingar och inbördeskrig. Vad menas här med ordet "materialization"? Vilka processer ingår när en "creed", dvs en "tro" blir "materialiserad"? Jag har haft vissa svårigheter att veta hur jag skulle kunna översätta detta engelska uttryck till svenska.

I avhandlingen har jag funnit ganska motsägelsefulla teser om hur en "materialisering" av "the ethno-tribal creed" kan leda till inbördeskrig mellan sk "etniska" grupper. Ett konkret exempel: På sid 166 sägs det i en mening t ex att "In relation to the civil wars, the prerequisites of those conflicts were established by the materialization of the ethno-tribal creed." Liknande uttalanden, som ännu mera definitivt förknippar kolonialismens *divide et impera* genom "ethnic management" med utbrottet av inbördeskrig under den post-koloniala epoken, finns på många ställen i denna avhandling – t ex på sid 167, där det står att "these civil wars were outcomes of the materialization of the ethno-tribal creed". Men på sid 166, alldeles efter det att författaren givit "the ethno-tribal creed" en stor del av skulden till inbördeskrigen så lyder nästa mening så här: ". . . the civil wars have more in common with the socio-economic and political stratifications between 'peoples' than with the 'ethnic' (socio-cultural) diversity per se, in the sense that the conflict objects were not about ethnicity, but, about political power struggles over the post-colonial state apparatus."

Det verkar här och på några andra ställen som om författaren motsäger sig själv genom att den ofta upprepade tesen om "the materialization of the ethno-tribal creed" här plötsligt fränkänns varje förklaringsvärde ifråga om de skildrade inbördeskrigen i Rwanda, Katanga och Nigeria. (Jmfr även s 107, 171 och 173). Om författaren mot slutet av avhandlingsskrivandet slagits av att han kanske generaliserat sin tes om "the materialization of the ethno-tribal creed" lite väl långt, så är detta en reaktion, som jag har största förståelse för – men tyvärr lämnar han genom denna tvärvändning en mängd frågor obesvarade.

Min främsta invändning mot denna avhandling gäller alltså dess teoretiska diskussion av de tre fallstudierna. Till att börja med överbetonar författaren sin tes om "the materialization of the ethno-tribal creed" och dess koloniala ursprung såsom om denna tes skulle kunna förklara det mesta av vad som nu händer på den afrikanska kontinenten. När andra förklaringsansatser förs in i framställningen mot slutet av boken, så slängs dessa ansatser in på ett tämligen osystematiskt sätt. Många förklaringsansatser, som annars förekommer i debatten om konflikter och sammanhållning i afrikanska samhällen, finns överhuvudtaget inte berörda.

Några metodologiska synpunkter

Metodologiskt sett är författarens främsta problem en fråga om urvalet av historiska källor och om källkritik i hanterandet av historiska dokument och historiska framställningar men också en fråga om socio-lingvistisk kritik av språket i de historiska framställningar, som författaren utgår ifrån.

Även om jag inte känner till den flamländska och den franskspråkiga litteraturen om Rwanda och Belgiska Kongo (Zaire), så kan jag i alla fall konstatera att författaren som regel har mer än en källa att åberopa, när han tar upp förhållandena i dessa båda länder. Mitt intryck är att författaren gjort en grundlig genomgång av den historiska och samtida litteraturen om Rwanda och om Belgiska Kongo med dess Katanga-problematik. Litteraturen om Nigeria känner jag däremot väl till och även om jag här kan peka på flera samtida skrifter – t ex av Ken Post, Panter-Brick, Robin Horton, Billy Dudley, Ukpabi Asika, Gavin Williams, Peter Ekeh och av mig själv – som borde ha ingått bland referenserna, så täcker den av författaren citerade litteraturen – framförallt den historiska litteraturen – väl in de flesta problem, som avhandlingen tar upp med avseende på de sk "etniska" konflikterna i Nigeria. Den nigerianske sociologen och statsvetaren Peter Ekeh har dock på ett långt mera övertygande sätt än Lema drivit och dokumenterat dennes tes att "etnicitet" i hög grad är ett resultat av kolonialismens etniska politik, dvs en beroende variabel.

Sammanfattningsvis så framstår de tre fallstudiernas beskrivningar som avhandlingens främsta bidrag. Det är dessa som gör avhandlingen intressant och givande att läsa. Rent deskriptivt är det framförallt fallstudierna från Rwanda och från Katanga i f d Belgiska Kongo, senare Zaire, som är informativa att läsa – inte minst genom citaten från historiska källor ur arkiv, som mycket få svenska forskare kunnat eller gjort sig besväret att leta sig fram i. Däremot räcker den teoretiska framställningen och tolkningen knappast till för att kasta erforderligt ljus över de händelser, som blottlagts i de tre fallstudierna. De kan på sin höjd betraktas som tämligen abstrakta, fritt svävande avspeglingar av ett paradigmskifte inom afrikani-stiken, som ägt rum under de sista två eller tre decennierna. Konkretion och skärpa i begreppslig anknytning till de tre fallstudierna saknas tyvärr, enligt denne bedömare.

ULF HIMMELSTRAND
Sociologiska Institutionen
Uppsala Universitet
fakultetsopponent

Sævar Tjørvason: *Demokratisk deltagende och kognitiv socialisation*, Lund Dissertations in Sociology 5. Lund University Press, 1993.

Sævar Tjørvasons doktoravhandling ønsker å belyse det store spørsmålet om hvorfor demokratiets idealer så sjelden realiseres. Med utgangspunkt i teorier om kognitiv sosialisering argumenterer han for at det er bestemte sammenhenger mellom ulike organisasjonsoppfatninger og de krav om deltakelse en demokratisk styreform setter. Nærmere bestemt har han tre mål for sin analyse:

Å få fram hvilke krav til individenes kognitive forutsetninger for deltakelse demokratiidealene stiller.

Å analysere hvordan politikk og arbeidsliv må organiseres for at disse kravene kan oppfylles.

Å finne ut hvilke eksisterende teorier om politikk og arbeidsorganisering som stemmer overens med kunnskaps- og kompetansekravene.

Etter en innledende del hvor problemstillingen formuleres og enkelte klassiske bidrag diskuteres, går han løs på disse oppgavene i tur og orden, ved hjelp av eksisterende samfunnsvitenskapelige teorier og undersøkelser. Han baserer seg altså ikke på et eget materiale innsamlet for sin studie.

I tillegg til de vanlige kravene til deltakere i den politiske prosessen, om sakkunnskap og bred politisk informasjon, legger Tjørvason hovedvekt på det vi kunne kalle politisk kompetanse. Den innebærer at politisk medvirkning betraktes som en problemløsningsprosess, som krever evne til å søke og bearbeide informasjon gjennom logisk og hypotetisk tenkning, evne til rasjonell overveielse og uavhengig kritikk, og evne til å føre en rasjonell samtale med andre om de spørsmålene som er oppe til behandling. Deltakelse som har disse elementene er samtidig en kontinuerlig læringsprosess, og denne kaller han "utviklingsdimensjonen" ved politisk medvirkning.

Idealet om læring gjennom deltakelse forutsetter at deltakelsen er organisert på bestemte måter, og følgelig at noen organisasjonsteorier vil være mer fruktbare enn andre i analyser av demokratisk styring. Det innebærer også at visse sosialiseringsteorier blir mer relevante enn andre: det må være teorier om livslang utvikling i interaksjonen med andre mennesker. Tjørvason baserer seg i hovedsak på teoriene til Piaget, Kohlberg og Habermas, som hver på sin måte belyser henholdsvis den rent kognitive, den moralske og den kommunikative utviklingen. Han mener de er best egnet til å kaste lys over den kontinuerlige, interaktive tilpasningsprosessen mellom individ og omgivelser, som i de vellykkede tilfellene fører til kunnskaps- og kompetanseutvikling hos den enkelte. Betingelsene for et

godt sosialiseringsresultat er at individet har innflytelse over sine handlinger, at stimulansegrunnlaget er variasjonsrikt, og at formidlingen av stimulanse tar hensyn til den eksisterende kunnskaps- og kompetansestrukturen.

Når Tjörvason drøfter hvilke organisasjonsteorier som gir best grobunn for en utvikling av det demokratisk kompetente mennesket, sorterer han eksisterende teorier i de som har et synkront-instrumentelt demokratisyn, de som har et synkront-instrumentelt organisasjonssyn, og de som har et diakront-kognitivt demokratisyn. Det er selvsagt de sistnevnte som er å foretrekke, men det er et problem at det ikke finnes så mange av dem.

Forfatteren diskuterer alternative synsmåter i avslutningskapitlet, med det utgangspunkt at demokrati må betraktes både som styreform og livsform, og bør ha likhet i kunnskap og kompetanse som et hovedmål. Noen alternative former for beslutningsfatting lanseres, men ingen ny teori. Habermas' formuleringer trekkes i liten grad inn på dette punkt, og vi får få antydninger om hvordan en overgang fra våre bedrøvelige samfunn til et mer likeverdig demokrati kunne foregå. Disse manglene henger antakelig sammen med at Tjörvason i liten grad konkretiserer deltakelsesbegrepet. Hadde han startet med en nærmere bestemmelse av hva deltakelse innebærer i moderne stater og organisasjoner, ville kanskje alternativene fått mer kjøtt og blod.

Nå er vel dette å forlange for mye av en doktoravhandling, som totalt sett både er meget innholdsrik, systematisk og godt argumentert. Det er også fortjenstfullt at Tjörvason har kombinert forskjellige teoritradisjoner fra forskjellige disipliner på en meget interessant måte. Det er likevel enkelte spørsmål som henger i luften etter at avhandlingen er lest.

Ett av dem dreier seg om overføringsverdien av Piagets og Kohlbergs forskningsresultater til voksensosialiseringen, for avhandlingen er om en livslang utvikling, i en kontinuerlig interaksjonsprosess mellom individ og omgivelser. Ett annet gjelder bruken av Kohlbergs stadieteori. Det kan som kjent innvendes mot denne at beskrivelsen av de øverste stadiene, som den kompetente politiske deltaker forutsettes å nå, har et noe for nord-amerikansk preg. Det legges for stor vekt på abstraksjon, kontrakttenkning og etisk universalisme. Baserer Tjörvason seg her på en etnosentrisk utviklingsteori?

En annen kritikk av Kohlberg er at han i stor grad bygger på undersøkelser av gutter. Det er blitt hevdet, av blant andre Carol Gilligan, at vi har å gjøre med en grunnleggende forskjell mellom kvinner og menn i den moralske utviklingen. Kohlbergs teori trenger derfor å suppleres, med begreper om "omsorgs-moral" basert på en relasjonell og konkret orientering til andre mennesker. Hvis det er en slik forskjell – hva den nå enn måtte skyldes – blir spørsmålet om menn systematisk oftere enn kvinner

vil oppfylle kravene til demokratisk deltakelse, slik forfatteren spesifiserer dem.

Dette er samme type spørsmål som kan stilles om Habermas' stadieteori for den kommunikative utviklingsprosessen: den kommunikative diskursen (på det mest avanserte nivå) er mer prinsiporientert enn relasjonsorientert, og har en "kognitiv bias". Blir den demokratiske diskursen først og fremst en diskurs blant menn?

Det kan også innvendes at Tjörvason legger for stor vekt på den demokratiske *representasjonsprosessen*, og glemmer at politisk deltakelse er mye annet. Kritikken av det synkront-instrumentelle demokratisynet hadde kanskje ikke blitt så skarp om utgangspunktet heller hadde vært en konkret beskrivelse av den mangfoldige politiske deltakelsen i for eksempel Sverige? Det savnes for øvrig referanser til undersøkelser av slike forhold i avhandlingen. Allerede i den første svenske levnadsnivåundersøkningen var politisk deltakelse satt i fokus, og Sten Johansson formulerte synspunkter som til forveksling ligner Tjörvasons (i rapporten om "politiske resurser" 1971), om hvordan deltakelse foster personligheten til ansvar og aktivitet.

Et annet punkt på ønskelisten over tema som kunne vært tatt opp (og som ville bidratt til å gjøre avhandlingen for lang), er forskningen om organisasjonsutvikling med demokrati som mål, særlig "quality of working-life"-bevegelsen og aksjonsforskningen i arbeidslivet. Her er en sterk skandinavisk tradisjon, som defineres ut for lettvint.

Endelig kan nevnes at Bourdieus ideer om habitus-utvikling, kulturell kapital og politisk kompetanse virker svært relevante for avhandlingen, og kunne utdypet en del av drøftingene. (I det minste kunne de vært trukket inn for å avvises). Særlig synes tankene om *makten til å definere* å angå Tjörvasons argumentasjon nokså direkte. Noen befolkningsgrupper/individer har ifølge Bourdieu makt til å definere hva som skal regnes som politikk, og dermed hva som er den aktuelle sfæren for politisk deltakelse. Det er sosialt legitimert hva som omfatter det politiske felt, og dermed hvem som kan føle seg kompetent til å delta i dette feltet. Mange er *pr. sosial definisjon* satt utenfor: politikk er ikke deres business, og de bryr seg ikke om den. "Tilbøyeligheten til å delta stemmer over ens med realiteten; apati er bare en manifestasjon av avmakt", som han formulerer det i *La Distinction*.

Slike tanker er vanskelig å forene med avhandlingens ide om at alle kan utvikles til kompetente politiske deltakere. Habermas forutsetter vel også dette, mens Bourdieu heller i retning av at det vil eksistere uførenlige forståelsesrammer i samfunn som våre, og at politisk likhet vil fortsette å være en utopi. Når Tjörvason likevel tar opp de virkelig store spørsmålene til diskusjon, kunne han kanskje også tatt opp dette.

En god del av disse ønskemålene om utdypninger dreier seg om betydningen av sosial differensiering, etter kjønn, klasse, utdanning osv, som det ville være naturlig å inkludere i en sosiologisk avhandling. Men selv uten disse har Tjörvason bidratt med en rik bok.

WILLY MARTINUSSEN
Universitetet i Trondheim
Institutt For Sosiologi
og Statsvitenskap
fakultetsopponent

Jan Trost: *Familjen i Sverige*. Liber, Stockholm 1993.

Även om situationen stabiliseras på nuvarande nivå (. . .) kommer de flesta av dem som nu är i koltåldern att vara med om att vara sambor, separera, gifta sig, skiljas, vara särbor, att vara omsambo, att vara omgift, att få barn med flera än en, att vara med om en abort, att leva i styvfamilj, att bli mor- respektive farföräldrar. Utifrån sett kan detta förefalla vara komplicerat, men det behöver det inte vara inifrån sett.

– Så står det i slutkommentaren till Jan Trosts nya bok *Familjen i Sverige*. Och även om det har sina risker att ställa sociala prognoser, så pekar redan det faktum att en prognos som denna överhuvudtaget kan formuleras, på behovet av en dagsaktuell faktasammanställning om familjen i Sverige av det slag som Trost här har producerat. De senaste decennierna har sett stora förändringar på de områden av livet vi förknippar med "familjen". Och som författaren inledningsvis konstaterar, så växer nu också (som en följd?) intresset för familjen och dess betydelse igen, såväl i Sverige som internationellt.

Boken är alltså en faktabok. Enligt författarens förord är den i första hand skriven för att kunna fungera som en grundläggande lärobok för högskoleutbildning och för fort- och vidareutbildning, samtidigt som den bör "kunna studeras av vem som helst med en smula nyfikenhet på familjeförändringar". I introduktionstexterna sägs också att den teoretiska referensramen är symbolisk interaktionism, och det påpekas att det bland annat innebär att betoningen är på förståelsen, snarare än förklaringen, av mänskligt agerande, samhällsliv och samhällelig förändring. Det förekommer däremot inga explicita teoretiska inslag i de olika textavsnitten om familjen, och i syfte att underlätta läsningen finns inga referenser i gängse bemärkelse. Vi får hänvisningar endast till de viktigaste källorna, sammanlagt ett trettiotal, och då i form av sidvisa fotnoter. Det finns heller ingen litteraturlista.

Sådana är ambitionerna och det formella upplägget och det fungerar på det hela taget mycket bra. Boken är just en grundläggande lärobok. Som

sådan speglar den också författarens gedigna kunskaper på området – den är trots det relativt lilla omfånget (159 sidor) mycket innehållsrik och aktuell. Den är också verkligen lättläst. Frågan är om inte också en och annan som passerat de grundläggande utbildningsstadierna borde ta tillfället i akt till repetition och uppdatering, när en sådan praktisk och behändig möjlighet nu föreligger.

Trost framlägger många data om familjen, såväl kvantitativa som kvalitativa, och här följer han två principer som starkt bidrar till bokens värde. Dels presenteras data genomgående med historiska och internationella/tvärkulturella jämförelser som ger perspektiv på såväl familjen som Sverige, dels kommenterar och diskuterar han utförligt och kontinuerligt beskaffenhet och status hos de begrepp, de källor och den statistik han använder. I och med detta förmedlar boken också till läsaren något annat och mera än grundläggande faktakunskap. Framställningen är i sig exempel på, och introducerar därmed nybörjaren till, vad det kan innebära att ha ett kunskapssökande förhållningssätt till verkligheten (inom den symboliska interaktionismens ramar, givetvis). Trost demonstrerar klart själva företeelsen ”faktas” varierande status och mångtydighet. Texten blir till en lektion i att läsa och eljest umgås med statistik och ”svart på vitt” i olika former, samtidigt som den effektivt slår hål på ett antal väl rotade föreställningar och myter omkring familjen och därmed förknippade fenomen. Det senare känns inte minst angeläget; få områden av tillvaron tycks vara så utsatta för naturliggörandet av sociala fenomen som just familjelivet.

På detta sätt behandlar boken kapitelvis familjen ur tio olika infallsvinklar. De flesta centrala teman i den moderna familjedebatten tas upp. Några axplock ur innehållet för att illustrera angreppssättet: Inledningsvis, och som sig bör, diskuterar Trost familjebegreppet som sådant och redovisar några undersökningsresultat på området. Vad är familj? Frågan låter sig inte besvaras generellt, och det skiljer sig inom såväl som mellan kulturer. Lagstiftningen och forskningen med flera (till exempel vissa företag som erbjuder ”familjerabatter”), liksom enskilda individer, kan använda ordet och mena skilda saker i skilda sammanhang. Det finns heller ingen övrensstämmelse mellan vilka som är hushållsmedlemmar och vilka som räknar sig som familjemedlemmar. Många som bor i enpersonshushåll har ändå familj. Trost pekar här på flera förhållanden som gör att officiell statistik av olika slag ofta ger upphov till felaktiga slutsatser om hushåll och familjer. Till exempel så betyder ju inte det faktum att enpersonshushållen år 1990 var 39,6 procent och därmed den vanligaste hushållstypen i Sverige, att över en tredjedel av svenskarna var ensamboende; det var endast knappt 18 procent. Och denna, trots allt, historiskt sett höga siffra måste heller inte nödvändigtvis tolkas negativt som ”stor ensamhet”. Den har

också att göra med bättre personlig ekonomi och ökad förmåga bland äldre att klara sig själva.

Intressanta resonemang finns också omkring sådant som födelsetalens utveckling och innebörd. Här ifrågasätts bland annat föreställningar om att äldre tiders i Sverige (och samtidigt i mindre utvecklade länder) stora barnaskaror är att betrakta som föräldrarnas "pensionsförsäkring" – för kunde, och kan, föräldrarna verkligen *välja*? Och vad menar man egentligen när man talar om att kvinnor i dag har ett "uppskjutet" barnafödande? Och hur bör man beräkna antalet aborter? – I relation till antalet graviditeter? Eller till antalet kvinnor i fertil ålder? Eller till antalet samlag bland kvinnor i fertil ålder? Resultatet blir naturligtvis mycket olikartat, beroende på vilket alternativ man väljer.

Trost behandlar också utförligt frågeställningar om partnerval, om äktenskapets och samboendets/särboendets utveckling och om skilsmässor och separationer. Hur många av de ensamstående är i själva verket sambor? Vad betyder det när vi säger att skilsmässorna har ökat? Hur kan det komma sig att inte *alla* som en gång gift sig eller flyttat samman skiljer sig eller separerar? Är det riktigt att separationsfrekvensen bland samboende är tre eller fyra gånger så hög som bland gifta? Hur ser sambandet ut mellan förändringar i dödlighet och förändringar i skilsmässofrekvens, omgiften och styvfamiljer? Far barnen illa när föräldrarna skiljer sig? – Och så vidare. Två kapitel ägnas också åt "Sexualitet" respektive "Invandring" och den annorlunda familjebild som den senare aktualiserar i det svenska samhället.

Trost säger sig ha gjort ett subjektivt urval av sådant som han anser viktigt och intressant när det gäller familjen i Sverige. Det rör sig inte om någon fullständig eller heltäckande bild. Till detta kan läggas, att det också finns en viss ojämnhet vad gäller den uppmärksamhet Trost ägnar de olika områden han går igenom. På samma sätt är argumentationen för de skilda tolkningar han gör ibland mycket övertygande, men ibland nästan obefintlig. Emellanåt kunde man önska sig utförligare referenser, som när det hänvisas till att "Studier gjordes . . ." och "Så småningom fann man att . . .", men ingen referens till studierna i fråga finns (till exempel på s 110 angående daghem och barns mentala hälsa).

Trots detta är *Familjen i Sverige* en mycket lärorik och perspektivöppnande bok, som i flera avseenden innehåller just det en grundläggande lärobok med sociologisk/socialpsykologisk utblick bör innehålla. Som sådan kan den också varmt rekommenderas.

Personligen skulle jag dock önska att läsarens "lärande" inte stannar därvid. Detta är i och för sig inte platsen för att gå in på en utförligare diskussion om den symboliska interaktionismens relation till andra teorbildningar. Men som påtalats av många, och visats av bland andra Meltzer et al (1975:113 ff), så finns det bland symboliska interaktionister, om

än inte som en nödvändig beståndsdel av den symboliska interaktionismen som sådan, en uttalad "antimakroskopisk tendens", en "a-strukturell bias", en utbredd avsaknad av föreställningar om social organisation och en stor sparsamhet med användandet av termer som "klass", "konflikt", "makt" etcetera. I stället utgår förståelsen av "det sociala" från varierande tolkningar av den symboliska interaktionismens kärmpostulat: individer handlar gentemot ting och andra individer utifrån den innebörd situationen har för dem; denna innebörd är en produkt av den sociala interaktionen i mänskliga samhällen; den hanteras och modifieras genom en tolkningsprocess, där individen använder för henne/honom tillgängliga symboler.

Trost representerar förstås åtskilligt av detta, om än inte på ett särskilt renodlat utan snarare ganska ambivalent sätt. Nu är emellertid, enligt mitt sätt att se det, den symboliska interaktionismens utsagor *på dess egen nivå* helt oantastliga och dessutom viktiga och användbara kunskap, som i många sammanhang kunde förtjänat mera uppskattning än den fått. Men, i likhet med andra teoretiska perspektiv, så kan interaktionismen knappast ensam ge en uttömmande förståelse av komplexa, konkreta sociala fenomen. Och när det gäller ett fenomen som "familjen" är den långtifrån tillräcklig. Det är lätt att finna argument för att "det sociala", eller samhället, är något annat än, och icke-reducerbart till, en kontinuerlig meningskonstruktion mellan sociala subjekt (Jakobsen & Karlsson 1993). "Mening" och "innebörd" uppstår inte helt godtyckligt, tillfälligt och villkorslöst och förändras heller inte på sådana premisser. För mig är det orimligt att tänka sig att man kan förstå (eller förklara) "familjen" utan hänvisning till de övergripande sociala strukturer, i detta fall särskilt de sociala könsrelationerna (men de socio-ekonomiska relationerna är givetvis också mycket viktiga), som är konstitutiva för det förhandenvarande samhället självt.

Sociala strukturer uppställer specifika materiella och ideologiska villkor för – men determinerar inte – individernas handlingar och meningsproduktion och har relativt stor stabilitet över tid. Vad till exempel begreppet "familj" innebär är därför inte bara beroende av vem som använder begreppet. Det är också beroende av den vidare samhälleliga organisation inom vilken interaktionen mellan individerna äger rum. Trost formulerar sig mycket riktigt också själv i något sammanhang (s 70) i termer av vad samhället inbjuder respektive inte inbjuder till. Dessutom har jag problem med distinktionen mellan förklaring och förståelse. Det förefaller mig som att det ena nödvändigtvis måste inrymma en god del av det andra – vilket det för övrigt också gör även hos Trost. Och förklaringar med utgångspunkt i symbolisk interaktionism har stora poänger och kastar ljus över helt centrala dimensioner av socialt liv, men de blir samtidigt lätt

ganska intetsägande när de står ensamma (jmf till exempel avsnitten "Varför gifta sig?", s 57, respektive "Varför skilja sig?", s 76).

I sammanhanget bör det påpekas att Trost absolut inte kan anklagas för könsblindhet i någon enkel mening. Låt vara att det knappast låter sig göras när fokus är på familjen, men han ger många uttryck för medvetenhet om, och ett markerat avståndstagande från, det sociala nedvärderandet av kvinnor. Han ger prov på detta bland annat i en utförlig diskussion (kap 8, s 103) om könsocialisation och det finns heller inte ett spår av försvar för den traditionella – kvinnoexploaterande, som den i grunden är/ var – familjen eller förfasande över denna familjs eventuella "upplösning", tvärtom.

Just därför framstår ett annat förhållande som desto mer förbryllande. Det gäller även om vi enbart ser till den symboliska interaktionismens kunskapsanspråk, och det består i att så mycket av den sociala könsdifferentiering som vi känner till inte finns med bland de fakta som Trost redovisar. Det kan till exempel gälla sådant, som att skilsmässorna till helt övervägande del tas ut av kvinnor, eller att dödligheten inte bara är högre bland ensamstående än bland gifta (vilket Trost påvisar med siffror för enbart män, "för enkelhets skull", s 86 ff) – den är också betydligt högre bland ensamstående män än bland ensamstående kvinnor. Och även om han behandlar incest och sexuellt våld, så finns där ingenting om det övriga familjevåld som huvudsakligen utövas av män och drabbar kvinnor. Och varför förs diskussionen om incest i så neutrala termer: "År 1990 anmäldes 246 fall där barnet inte var nära släkting och av motsatt kön samt 82 fall av samma kön" (s 136). Det är mer än välkänt, att även om kvinnor också gör sig skyldiga till incestuösa övergrepp, så är förövarna i mycket stor utsträckning män.

Uppräkningen kan göras mycket längre. Det finns överhuvudtaget hur många fakta som helst som visar på en avgörande och systematisk skillnad mellan könen beträffande "familjens" betydelse, en dimension av detta fenomen som alltså inte tas upp. Det hela blir särskilt obegripligt – eller är det tvärtom? – om man kontrasterar det mot författarens slutord:

En av grundstenarna i det symbolisk-interaktionistiska perspektivet är att hur individen uppfattar situationen också styr hur individen betar sig. Detta påstående kan nästan te sig som en självklarhet och som sådant behöver det inte sägas. Men å andra sidan gör vi ofta misstaget att inte tillämpa självklarheten. Som exempel: alla vet vi att pojkar och flickor uppfostras olika, att hela samhällssystemet differentierar efter kön. Trots det uttalar vi oss ofta i "neutrala" termer som om könsdifferentieringen inte funnes. Själv försöker jag att undvika denna strutsmentalitet. Ibland lyckas jag, ibland inte:

LISELOTTE JAKOBSEN
Försvarets forskningsanstalt (FOA)
Beteendevetenskapliga institutionen
Karlstad

REFERENSER

- Jakobsen, Liselotte & Jan Ch Karlsson (1993), *Arbete och kärlek. En utveckling av livsformsanalys*. Lund: Arkiv.
- Meltzer, Bernhard N, John W Petras & Larry T Reynolds (1975), *Symbolic interactionism. Genesis, varieties and criticism*. London: Routledge and Kegan Paul.